

Жодна норма Конституції України не передбачає повернення справи із суду для відновлення слідства.

З викладеного випливає, що норми, які регулюють інститут додаткового розслідування є такими, що не відповідають Перехідним положенням Конституції України, відповідно до п. 1 яких закони та інші нормативні акти, прийняті до набуття Конституцією чинності, є чинними у частині, що не суперечить Конституції України. Вважаємо також за доцільне погодитися з думкою В. Маляренка, М. Сірого, Г. Юркової та інших представників правозахисних організацій України, що норми, які регламентують повернення справи на додаткове розслідування, у законопроекті нового Кримінально-процесуального кодексу України слід вилучити, посиливши прокурорський нагляд за дотриманням законів органами, які провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, та запровадивши судовий контроль за певними діями органів дізнання і досудового слідства.

Список літератури: 1. Уголовно-процесуальное право Российской Федерации: Учебник / Отв. ред. П.А. Лупинская. М., 2004. 2. Российское законодательство X–XX веков. Судебная реформа. 3. СУ УРСР. 1922. № 41. 4. Гогусь О. Норми законодавства щодо додаткового розслідування потребують вдосконалення // Право України. 1998. № 3. 5. Чи відповідає інститут додаткового розслідування Конституції України? // Право України. 2000. № 1. 6. Щодо інституту направлення справи на додаткове розслідування у кримінально-процесуальному законодавстві України // Право України. 2000. № 4. 7. Щодо повернення судом кримінальної справи на додаткове розслідування та прокурору // Право України. 2004. № 4. 8. Зеркало недели. № 12 (487) 2004 р. 27 березня. 9. Право України. 2004. № 4. 10. Щодо інституту направлення справи на додаткове розслідування у кримінально-процесуальному законодавстві України // Право України. 2000. № 4. 11. Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних та цивільних справах. К., 1995. 12. Постанови Пленуму Верховного Суду України 1963–2000. Т. 2. К., 2002.

Надійшла до редколегії 11.01.05

А.С. Спаський

ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА ПРАВОВІДНОШЕННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Провідною формою зв'язку права із суспільними відносинами, а також його реалізації, є правовідносини. Вони є одним із найважливіших елементів життєдіяльності суспільства, в якому більшість відносин можуть існувати тільки як правовідносини.

«Правовідносини – це рубіжна ланка, в якій право зникається з об'єктом свого регулювання, той вузол, у який правові явища складним чином сплітаються з елементами соціальної сфери. Владні правові приписи «переправляються» у правовідносинах у соціально значущу, суспільно корисну поведінку людей» [1, с.4].

Наведене вище висловлювання В.М. Протасова показує, що правовідношення є особливим видом зв'язку права з урегульованими ним суспільними відносинами, в якому діалектично поєднується абстрактність норми з

конкретністю життєвої обставини. Отже, проблема правовідносин привертає до себе увагу широкого кола науковців з точки зору як теорії, так і практики правового регулювання, а також реалізації норм права.

До найбільш дискусійних питань теорії правовідносин належать проблеми їх побудови, а також динаміки в різноманітних умовах життєдіяльності суспільства.

Зазначеній проблемі присвячено чимало монографічних досліджень, серед яких особливий інтерес для нас становлять ті, що розкривають методологічні засади [2; 3; 4], структуру [5; 1], а отже й динаміку [6; 7] правовідносин.

У дореволюційній вітчизняній юридичній літературі правовідношення (на той час юридичне відношення) розглядалось як суб'єктивне право, реалізація якого забезпечується завдяки домаганням до іншої особи [7, с.12]. Наприклад, М.М. Коркунов визначав правовідношення як відносини двох суб'єктів, пов'язаних один із одним взаємними правами та обов'язками. Він вважав, що основним у правовідношенні є обов'язок [8]. Наведена точка зору повторюється майже в усіх наукових працях того часу. На жаль, вона не відображає об'єктивну сторону поняття правовідношення, тобто не розкриває його змісту (не дає характеристики поведінки його суб'єктів, їх інтересів та потреб). Таким чином, теорія правовідношення у дореволюційній вітчизняній науці не розкривала характер зв'язку права із суспільними відносинами, але мала певну юридично-технічну цінність, допомагала аналізувати механізм правового регулювання.

Щодо радянської юридичної літератури, то зацікавленість науковців проблемами поняття правовідношення, його структурою, місцем і роллю в механізмі праворегулювання та правореалізації набуло повсюдного поширення.

Правовідношення в цей період трактувались у різноманітних якостях: способу [9, с.4–11], стадії [10, с.24–26], системи [1, с.34–42, 48], результату реалізації юридичної норми [7, с.51], суспільного відношення, врегульованого нормою права [11, с.42], зв'язку (відношення) між сторонами [12, с.82], форми взаємодії сторін [13, с.114–129], а також позиції, згідно з якою суспільні відносини виникають як правовідносини [3, с.35] тощо.

Найбільшого розповсюдження набуло положення про те, що правовідношення – це суспільне відношення, врегульоване нормою права. Однак, визнаючи це положення, майже всі радянські дослідники проблематики правовідносин намагалися визначити специфіку цього регулювання і зв'язку норм права з правовідносинами. Так, Ю.К. Толстой в розумінні місця та ролі правовідносин у механізмі правореалізації розглядає їх як певний спосіб, ідеологічні відносини, за допомогою яких норма права регулює фактичні суспільні відносини [9, с.25–30]. Отже, у цьому розумінні правовідносин в них поєднується абстрактність норми з конкретністю життєвих відносин. Правовідношення є результатом дії правової норми, тобто реальне життєве відношення реалізується відповідно до її приписів [7, с.55]. У зв'язку з цим слід пригадати думку С.Ф.Кечек'яна, який зазначав, що но-

рми права регулюють поведінку людей, а результатом цього є виникнення правовідносин [14, с.24].

Без сумніву, норми права відіграють провідну роль у динаміці правовідносин, але їх вплив буде неповним без активної діяльності суб'єктів. Тут доцільно навести думку Ю.І. Гревцова стосовно того, що суспільні відносини, а отже й правовідносини – це людська арена, де зустрічаються тільки живі люди. Тільки завдяки діяльності людей можуть бути встановлені ті чи інші правовідносини, хоча в процесі формування правовідносин люди, звичайно, орієнтуються на певні нормативи, інші фактори, які сприяють виникненню зазначених відносин. Однак вирішальною умовою виникнення правовідносин залишаються люди, які враховують у тій чи іншій мірі дію зовнішніх чинників [12, с.24]. У наведеній вище позиції автор спочатку критично ставиться до інших факторів формування правовідносин, перебільшуючи роль соціальної взаємодії суб'єктів, але потім зауважує, що юридичними фактами правовідносин можуть бути й інші обставини. При цьому слід зазначити, що нехтування сутнісними ознаками явища (предмета) може призвести до помилкового його визначення та розуміння [15, с.42–47]. Таким чином, поняття правовідношення не має лідируючих елементів його формування, воно складається із ознак рівноправних. Це обумовлено різноманітним генезисом правовідносин, постійністю їх складу і провідною роллю у процесі праворегулювання та правореалізації. Але слід зазначити, що розгляд поняття правовідношення з точки зору виділення із його загальних ознак домінуючих елементів має позитивну спрямованість. Перш за все це стосується динаміки правовідносин у різноманітних галузях права, а також методологічних висновків, які формуються під час зазначених досліджень. Наприклад, усе той же Гревцов Ю.І., визначаючи правовідношення як форму соціальної взаємодії, за допомогою якої суб'єкти права задовольняють свої інтереси, робить висновок, що тільки в межах правовідносин суб'єкти права здійснюють свої правові можливості та виконують покладені на них юридичні обов'язки [2, с.58].

Отже, за думкою багатьох радянських вчених, правовідношення потрібно розглядати як єдність форми та змісту, сукупність елементів, що є рівноправними, певну систему, або правову структуру. Так, В.М. Протасов, виходячи із таких уявлень про поняття правовідношення, зазначав, що правовідношення як правова структура – це самостійне суспільне відношення, суб'єктів якого пов'язують або ставлять у правову залежність юридичні права та обов'язки і яке впливає на поведінку людини безпосередньо або у взаємодії з іншою суспільною структурою [1, с.121]. Схожу позицію займає і А.П. Дудін, який вважає, що поняття «правовідношення» пов'язує всі правові категорії та поняття в єдину субординаційну систему, відображає відомі науці сутнісні зв'язки права із реальним життям, суспільними відносинами, а також закономірності його виникнення та розвитку [3, с.117, 120]. Звідси випливає, що право регулює не суспільні відносини, а поведінку. І робиться це за допомогою впровадження правовідносин у певну сферу

життєдіяльності суспільства. Але будь-яка поведінка реалізується шляхом дії або бездіяльності людини тільки у певних відношеннях, які є формою її виразу. Таким чином, якщо право регулює поведінку, то воно регулює і відношення, у якому реалізується остання.

Взагалі, підсумовуючи радянський період дослідження теорії правовідносин, можна зазначити, що він характеризується великою увагою науковців до поняття правовідношення та його структури, а також формуванням методологічних аспектів цієї теорії. Що стосується доктринальних позицій радянського періоду щодо структури(складу), то вони будуть розглянуті нами нижче.

Переходячи до розгляду сучасних досліджень проблем теорії правовідносин, зокрема, його поняття, слід зазначити, що більшість із них побудована на концепціях радянських науковців, які й дотепер плідно працюють на теренах здебільшого України та Росії. Як образно висловився Я.М.Магазинер, правильне розуміння та засвоєння поняття правовідношення пронизує всі явища правового життя і повинно бути з такою ж легкістю у кожному з них виявлено, як червона нитка у всіх линвах англійського флоту [16, с.68]. Ось чому розгляду поняття правовідношення присвячена значна частина нашої роботи.

На думку А.В. Полякова, у суспільній свідомості право існує в абстрактному й загальному видах. У практичних людських відносинах воно конкретизується та індивідуалізується; об'єктивується ж воно у вчинках людей. Саме тут ми бачимо право як реально існуючі правовідносини, реальну правову активність взагалі [6, с.751]. А.В. Поляков, як один із основоположників феноменолого-комунікативної концепції права, вважає, що правовідношення – це комунікативне соціальне відношення, суб'єкти якого співвідносять свою поведінку із загальнозначущими (загальновизнаними) корелятивними (взаємообумовленими) правами та обов'язками [6, с.759]. А це значить, що провідна роль у формуванні правовідносин належить його суб'єктам. Тут ми ще раз повертаємось до соціологічної концепції вивчення правовідносин, яскравим представником якої є Ю.І. Гревцов, який обґрунтував її цінність у своїх працях, у тому числі сучасних. Так, під суспільним відношенням він розуміє безпосередню, реальну взаємодію в соціальному просторі конкретних суб'єктів, яка виражається за допомогою зовнішніх актів поведінки [17, с.268–279].

Отже, відчутти себе суб'єктом права – значить поставити себе в комунікативне правовідношення до навколишнього соціального світу [6, с.758]. Кожен суб'єкт правовідносин контролює поведінку іншого і у відповідності до цього коректує свою поведінку. При цьому кожному з них допомагає норматив, який має основний «симптом» поведінки в межах правовідносин, спрямований на досягнення бажаного результату [17, с.265]. Таким чином, прибічники соціального та комунікативного підходів визнають певні юридичні уявлення позитивістів (нормативістів) щодо вивчення поняття правовідношення.

Наочним прикладом цього є праці сучасних науковців, які намагаються поєднати зазначені напрямки досліджень, хоча не дуже успішно. Так, деякі науковці визначають поняття правовідношення одразу в двох аспектах. У першому правовідносини – це відносини, в яких їх учасники виступають у ролі носіїв взаємопов'язаних прав і обов'язків, передбачених та забезпечених законом; в іншому – це суспільні відносини, що повинні будуватися у відповідності до моделі, приписаної нормою права(правового акта) [18, с.62]. Проте, ці ж дослідники визначають інші способи реалізації норм права, значно звужуючи сферу правової діяльності суб'єктів. На їх думку, реалізація норм права відбувається або шляхом утримання від дій, заборонених правом, або шляхом активних дій із реалізації правомочності та виконання юридичних обов'язків [18, с.61]. На нашу думку, перше висловлювання не зовсім обґрунтовано спростовує відсутність правовідносин, коли суб'єкт права не робить противоправних вчинків. Навпаки, у цьому випадку він здійснює певні юридичні забор'язання соціального договору між суспільством та державою, який може бути реалізований виключно у формі правовідносин. Щодо другого висловлювання, то його спростовують наведені нами вище дослідження, в яких зазначається, що у правовому полі права та обов'язки можуть реалізовуватися суб'єктами права тільки в межах правовідносин.

Як ми вже зазначали, зараз у більшості наукових праць з теорії держави та права відсутня єдина концепція правовідносин. Деякі вчені підтримують соціальну [2, с.58; 19, с.85], інші позитивістську концепції правовідносин [20, с.150; 10, с.288–300], треті, наприклад А.В. Поляков, намагаються розробити свої, які дуже схожі за своїм генезисом та сутністю з наведеними.

Таким чином, сьогодні поняття правовідношення визнається більшістю науковців як фундаментальне у правовій науці. Наявність різноманітних концепцій походження та природи поняття правовідношення надає можливість виявити всі основні його елементи, а також роль у сучасному суспільстві. Це допомагає нам розглядати зазначене поняття як сукупність рівнозначних елементів, певну систему, що поєднує найбільш обґрунтовані положення основних концепцій вивчення правовідносин. Тут доцільно нагадати, що правовідносини системні за своєю сутністю, бо їх нормативна модель створюється як конструкція, що покликана вирішувати певні соціальні завдання й яка орієтована на конкретні цілі [1, с.48].

Отже, із наведеного вище випливає, що правовідношення – це провідна форма реалізації права, соціальної взаємодії його суб'єктів, яка проявляється у взаємообумовлених правах та обов'язках, спрямованих на досягнення певної мети і врегульованих нормами права.

Розглянувши концепції дослідження поняття правовідношення, доцільно перейти до визначення його структури.

У традиційній теорії права як елементи правовідношення виділяють суб'єкти, об'єкт та зміст правовідношення [8, с.137–159; 22, с.568–574]. Цю теорію можна зустріти майже в усіх радянських та пострадянських наукових працях. Іншої точки зору дотримується все той же В.М. Протасов, який

вважає, що склад правовідношення утворюють його суб'єкти. Саме вони є елементами правовідношення. Щодо прав та обов'язків учасників, то це не окремі елементи правовідношення, а юридичні властивості елементів (суб'єктів), які надані їм правовими нормами. У правовідношенні ці властивості визначають його структуру, під якою розуміються правові зв'язки, відносини між суб'єктами [1, с.52, 54, 58]. У свою чергу, А.В. Поляков доповнює традиційну концепцію розгляду структури правовідношення таким елементом, як форма правовідношення [6, с.760].

Отже, проблематика структури правовідношення у радянській та пострадянській (сучасній) юридичній літературі проявляється у декількох питаннях:

1. Які елементи складають структуру (склад) правовідношення?
2. Як співвідносяться між собою поняття суб'єкт та об'єкт правовідношення?
3. Що є формою та змістом правовідношення?

Дослідження першого питання виявляє існування декількох концепцій формування структури (складу) правовідношення. Представники першого напрямку пропонують розглядати терміни «структура», або «склад» правовідношення як різні явища. Так, під складом правовідношення вони розуміють його суб'єктів, а під структурою – їх права та обов'язки [1, с.43–60]. Звідси випливає, що склад або структура співвідносяться між собою, але перше визначає друге, і це є малоімовірним у зв'язку з генезою та сутністю зазначених термінів. Щодо другої позиції, то представники цього напрямку досліджень проблематики правовідносин розглядають склад або структуру правовідношення як одне ціле і включають в них усі елементи останнього. До речі, зазначена позиція сформульована майже в усіх сучасних наукових працях, присвячених цій проблемі [6, с.759–760; 23, с.377–378; 17, с.211–212]. Як ми зазначали вище, структура, або склад правовідношення доповнюються деякими науковцями певними додатковими елементами, але без виключення традиційних. Таким чином, друга позиція, на наш погляд, відповідає генезі та сутності поняття правовідношення, а також дає можливість розкрити місце та роль останнього у системі правових категорій.

Відносно другого питання можна зазначити, що зараз під суб'єктом розуміють носія предметно-практичної діяльності та пізнання, джерело активності, спрямованої на об'єкт. Відповідно, під об'єктом розуміють те, що протистоїть суб'єкту в його практичній та пізнавальній діяльності. Так, А.В. Поляков вважає, що суб'єкт правовідношення – це особа, яка виступає як носій передбачених правовою нормою суб'єктивних прав та юридичних обов'язків і співвідносить з ними свою поведінку. Під об'єктом правовідношення він розуміє те, на що спрямована діяльність певних осіб, тобто те, на що спрямовані юридичні права та обов'язки суб'єктів [6, с.772].

У радянській та пострадянській юридичній літературі поняття суб'єкта правовідношення тісно пов'язують із суб'єктом права. Наприклад, ще Р.О. Халфіна відмежовувала поняття «суб'єкт правовідношення» від поняття «суб'єкт права» за ознакою наявності у першого специфічного скла-

ду, а саме правоздатності, дієздатності та деліктоздатності [7, с.116]. Взагалі у вітчизняній класичній теорії права існує декілька основних варіантів вирішення проблеми визначення суб'єкта права, а звідси й суб'єкта правовідношення як менш об'ємного та більш змістовного поняття. Так, прибічники юридичного позитивізму розуміють під суб'єктом права те, що створено об'єктивним правом. «Будь-який суб'єкт права є уявленням, що викликано об'єктивним правом задля більшої зручності розмежування людських інтересів» [22, с.586-587]. Іншої точки зору дотримується засновник неklasичної концепції праворозуміння Л.І. Петражицкий, який вважає, що суб'єктами правовідносин, обов'язків та прав можуть бути різноманітні уявлення персонального, особистого характеру, тому що з цими уявленнями асоціюються правові емоції [22, с.333]. І нарешті, у постнеklasичній комунікативній теорії суб'єкт права (правовідношення) – це особа, яка повинна мати фактичну (актуальну) правоздатність, тобто розуміти зміст та межі своїх правових можливостей, щоб надалі здійснювати правову поведінку [6, с.766]. Отже, спираючись на дослідження Р.О. Халфіної та А.В. Полякова, можна вважати, що специфіка суб'єкта правовідношення визначається його правовим статусом, зокрема правоздатністю. При цьому існує загальне поняття суб'єкта правовідношення, наведене нами вище, яке визначено та доведено у вітчизняній правовій літературі.

Щодо об'єкта правовідношення, то у сучасній літературі склалися дві основні теорії його розуміння. Згідно з першою теорією, моністичною (теорією єдиного об'єкта), об'єктом правовідношення є те, на що спрямоване або на що впливає правовідношення. При цьому поведінка зобов'язальної особи, на яку має право посягати правомочна особа, і є об'єктом право відношення [25, с.230]. Зазначена точка зору неодноразово критикувалась у науковій літературі у зв'язку з тим, що вона не охоплює усі види правовідносин. Тому, на наш погляд, більш переконливою є плюралістична теорія об'єкта правовідношення (теорія множинності об'єктів). У цій теорії під об'єктом правовідношення розуміються різноманітні соціальні блага [12, с.137–138, 142–143]. Деякими науковцями ця теорія визначається як ціннісна, тому що правовідношення є телеологічним (цілеспрямованим) відношенням, а реалізація певних інтересів є ейдетичною цінністю, то і загальним об'єктом правовідносин є різноманітні цінності [6, с.773]. Специфічні теорії поняття об'єкта правовідношення пропонують А.П. Дудін [5, с.66-79], В.М. Протасов [1, с.79–103], В.С. Нерсесянц [26, с.503–505] та інші. Таким чином, вітчизняна юридична наука має велику кількість досліджень об'єкта правовідношення, які розкривають сутність цього явища. Однак, слід зазначити, що на теперішній час набуває своєї актуальності ситуативний підхід розгляду понять суб'єкта та об'єкта правовідношення, який полягає у відсутності суворої прив'язки цих понять до конкретних явищ дійсності. Тут мова йде про здатність явищ, які в одній ситуації мають субстанційні якості суб'єкта, змінювати їх на протилежні якості об'єкта в іншій [26, с.250–251]. Також, цей підхід дуже притаманний правовідносинам у зв'язку з їх динамікою та різноманітністю. Тому, на нашу думку, правовід-

носини необхідно розглядати у відповідності до ситуативності умов їх виникнення, зміни та припинення.

Переходячи до розгляду третього питання, слід зазначити, що вітчизняна наука визначила певну концепцію змісту та форми правовідношення, згідно з якою під першим розуміють поведінку його учасників, а під другою – права та обов'язки суб'єктів [6, с.774–775; 1, с.70; 23, с.378; 7, с.90–91].

Щодо співвідношення вище вказаних понять, то існує думка, що в правовідношенні зміст визначає форму. При цьому можна виділити два елементи цього процесу: а) зміст визначає форму опосередковано, за допомогою волі народу в особі держави, яка встановлює правову форму відповідно до пізнаних закономірностей змісту; б) зміст безпосередньо визначає поведінку учасників відносин, формуючи їх волю [7, с.94]. У правовідношенні форма реалізує своє службове призначення стосовно змісту за допомогою активного впливу на нього. Зміст же правовідношення визначає свою форму через правотворчий процес. У свою чергу законотворець підтримує постійну активність форми правовідношення шляхом удосконалення змісту об'єктивного права, виходячи із закономірностей розвитку регульованої сфери суспільного життя [1, с.71]. Звідси, будь-яка поведінка може бути сприйнята як правомірна тільки у тому випадку, коли вона буде соціально осмисленою, тобто отримає певну правову форму. Правомірна поведінка суб'єктів правовідносин завжди втілена в правовій формі, тобто у формі суб'єктивних прав та юридичних обов'язків його учасників. При цьому суб'єктивні права та обов'язки формалізовані, тому що вони нормативні, тобто відповідають правовій нормі [6, с.775]. Таким чином, співвідношення змісту та форми правовідношення полягає в тому, що остання втілюється в об'єктивному праві і встановлює певні межі поведінки суб'єктів. У свою чергу зміст правовідношення реалізує його форму, тому що без певної поведінки людини, будь то правомірна чи неправомірна дія або бездіяльність, немає розвитку відносин і неможливо досягти кінцевого результату. Отже, бажаного результату за допомогою правовідношення можна досягти тільки у тому випадку, коли його зміст відповідає його формі, а форма обумовлюється змістом. Але, слід зазначити, що така модель співвідношення форми та змісту правовідношення є ідеальною і досягти її на практиці у більшості випадків дуже складно.

Перед тим як зробити висновок, хотілось би визнати, що розглянувши поняття, елементи структури та певним чином динаміку правовідносин, ми пропустили умови (юридичні факти) їх виникнення, розвитку та припинення. Пов'язано це з тим, що розгляд зазначеного питання є дуже об'ємним і потребує окремого наукового дослідження, що не дає можливості проаналізувати його в цій роботі.

Враховуючи викладене вище, можна зробити наступні висновки:

1. Проблема правовідносин є фундаментальною і завжди цікавила вітчизняних науковців, що й відображено в їх працях.

2. Поняття та структуру правовідносин необхідно розглядати у комплексі наявних концепцій та теорій їх визначення, виділяти найбільш актуальні доктрини, які відповідають потребам сьогодення.

3. Сьогодні теорія правовідносин потребує уваги різноманітних сфер правового регулювання, що має як загальнотеоретичне, так і практичне значення.

4. Найбільш актуальними на теперішній час є дослідження загальних, найбільш важливих аспектів правовідношення, його суб'єкта, об'єкта й умов виникнення, розвитку та припинення. Ці елементи правовідношення допомагають розкрити його динаміку на сучасному етапі розвитку суспільства.

5. Дослідження специфіки правовідносин у різноманітних сферах життєдіяльності суспільства покликані сприяти удосконаленню правового регулювання на шляху побудови загальноєвропейських стандартів життя в Україні. На жаль, у сучасній вітчизняній науці вони майже відсутні.

Список літератури: 1. Протасов В.Н. Правоотношение как система: Научное издание. М., 1991. 2. Гревцов Ю.И. Правовые отношения и осуществление права: Учебное пособие. Л., 1987. 3. Дудин А.П. Диалектика правоотношений: Научное издание. Саратов, 1983. 4. Ткаченко Ю.Г. Методологические вопросы теории правоотношений: Учебное пособие. М., 1980. 5. Дудин А.П. Объект правоотношения: Вопросы теории: Научное издание. Саратов, 1980. 6. Поляков А.В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. СПб., 2004. 7. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении: Научное издание. М., 1974. 8. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. СПб., 1909. 9. Толстой Ю.К. К теории правоотношений: Учебное пособие. Л., 1959. 10. Стальгевич А.К. Некоторые вопросы теории социалистических правоотношений // Советское государство и право. 1957. №2. 11. Назаров Б.Л. Социалистическое право в системе социальных связей: Учебное пособие. М., 1976. 12. Алексеев С.С. Общая теория права: Курс в 2-х томах. М., 1982. Т.2. 13. Явич Л.С. Право и общественные отношения. М., 1971. 14. Кечекьян С.Ф. Правоотношение в социалистическом обществе. М., 1958. 15. Иванов Е.А. Логика: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2002. 16. Магази́нер Я.М. Общая теория права на основе советского законодательства // Известия вузов. Правоведение. 2000. №2. 17. Общая теория государства и права: Академический курс: В 3-х Т. / Под ред. М.Н. Марченко. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2001. Т.1. 18. Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. Основні поняття та категорії права. К., 2001. 19. Назаренко Г.В. Теория государства и права: Учебное пособие. М., 1998. 20. Григонис Э.П. Теория государства и права: Курс лекций. СПб.; М.; Х., 2002. 21. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: Учебник. М., 2001. 22. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права: Выпуск 1–4. М., 1912. В.3. 23. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. Х., 2000. 24. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. СПб., 2000. 25. Йоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права: Учебное пособие. М., 1961. 26. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства: Учебник. М., 2002. 27. Момоджян К.Х. Введение в социальную философию: Учебное пособие. М., 1997.

Надійшла до редколегії 03.02.05